

AKSIZ SOLIG'INING JORIY ETILISHI, IQTISODIY MOHIYATI VA AHAMIYATI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Eshmatov Srojiddin Tog'aymurodovich

Annotatsiya. *Maqolada aksiz solig'i ma'muriyatchiligini takomillashtirish bilan bog'liq muhim masalalarni o'rganiladi. Aksiz solig'i davlat daromadlarini shakllantirishda va muayyan tovar va xizmatlar iste'molini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Muammolarni tahlil qiladi va aksiz solig'ini undirishni kuchaytirish, ma'muriy jarayonlarni soddalashtirish va rioya etilishini ta'minlash bo'yicha potensial yechimlarni taklif qiladi. Ushbu muammolarni hal qilish orqali mamlakatlar aksiz solig'i tushumlarini optimallashtirishlari va yaxshi fiskal va tartibga solish natijalariga erishishlari mumkin.*

Kalit so'zlar: *ma'muriyat, qiyinchiliklar, samarasizlik, muvofiqlik, daromadlarni optimallashtirish, tartibga solish natijalari, soliqlar va soliqqa tortish, egri soliqlar, aksiz solig'i, aksizosti mahsulotlar, aksizosti tovarlarni soliqqa tortish amaliyoti.*

Kirish. Aksiz solig'i davlat daromadlarini shakllantirishda va ayrim tarmoqlarni tartibga solishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq, aksiz solig'i bo'yicha samarali ma'muriyatchilikni ta'minlash turli qiyinchiliklar va samarasizlik tufayli murakkab vazifa hisoblanadi. Aksiz solig'i ma'muriyati tartibga solinadigan tarmoqlarga ta'sirini hisobga olgan holda rioya etilishini nazorat qilish, adolatli yig'ishni ta'minlash va daromadlarni optimallashtirishni o'z ichiga oladi. Aksiz solig'i ma'muriyatchiligida duch keladigan muammolarni o'rganish va takomillashtirish strategiyalarini taklif qilishga qaratilgan. Ushbu muammolarni hal qilish orqali hukumatlar soliq yig'ish mexanizmlarini yaxshilashlari va maqsadli tarmoqlar uchun yaxshi tartibga solish natijalariga erishishdan iborat. Aksiz solig'i uzoq tarixga ega va asrlar davomida mavjud.

Aksiz solig'i tushunchasini qadimgi sivilizatsiyalarga borib taqalsa bo'ladi, u yerda alkogol va tamaki kabi ba'zi tovarlarga maxsus yig'img'lar solingan. Eng yaqin tarixda turli mamlakatlarda aksiz solig'i daromadlarni oshirish va muayyan tovar va xizmatlar iste'molini tartibga solish vositasi sifatida keng qo'llanilgan. Zamonaviy sharoitda alkogolli ichimliklar, tamaki mahsulotlari, yoqilg'i, avtotransport vositalari, qimmatbaho buyumlar kabi keng turdagi mahsulotlarga aksiz solig'i undiriladi. Aksiz solig'i stavkalari va tuzilmalari har bir mamlakatda farq qiladi va ular ko'pincha iqtisodiy, ijtimoiy va tartibga solish nuqtai nazaridan o'zgarishlarga duchor bo'ladi. Iqtisodiy taraqqiyotning har bir bosqichida o'ziga xos soliq tizimining vujudga kelishi avvalo uning tarkibiga kiruvchi soliqlarning harakati bilan bog'liq bo'ladi. Soliq tizimida eng ichki o'zgaruvchan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ko'plab omillari bilan to'qnashuvchi soliq bu - aksiz solig'idir. Shu bois, aksiz solig'ining mohiyatini ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga bog'liq holda o'rganish eng dolzarb muammolardan bo'lib kelmoqda. Aksiz solig'i egri soliq bo'lganligi sababli uning iqtisodiy mohiyati davlat bilan yuridik shaxslar o'rtasida vujudga keluvchi ob'ektiv majburiy to'lovlarga asoslangan moliyaviy munosabatlar orqali karakterlanadi. Shu bois, aksiz solig'i o'ziga xos fiskal iqtisodiy kategoriya sifatida qaralishi lozimdir. Aksiz solig'i rivojlangan xorijiy davlatlarda ham davlatning umum soliq siyosatida muhim o'rin egallaydi. Aksiz solig'i korxonalar mahsulotlari va xizmatlari bahosi ustiga yoki ta'rifiga ustama shaklda to'g'ridan to'g'ri kiritiluvchi egri soliq turi hisoblanadi. Aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati byudjet tushumini ta'minlash orqali xalq xo'jaligi manfaatlarini qondirishga, ko'proq mablag'larni jalb ettirishi orqali namoyon bo'lsa, uning ijtimoiy mohiyati aholining, ya'ni asosiy iste'molchilarning to'lov qobiliyatlarini oshishida o'z ifodasini topadi. Bu esa aksiz solig'i ob'ektlari (aksiz osti tovarlari)ni qisqartirilishida, soliq stavkalari pasayishida, aholi to'lov qobiliyatini o'sishida namoyon bo'ladi. Aksiz solig'ining funksiyalaridan biri, jaxon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan fukarolarning, ayniqsa yoshlarning sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi mahsulotlar tarkibiga kiritilgan ayrim mahsulotlarni cheklashdir.

Aksiz solig'i - bilvosita soliqqa tortishning eng qadimiy shakllaridan bir turi bo'lib, qo'shilgan qiymat solig'idan farqli ma'lum bir chegaralangan tur va guruhdagi mahsulotlarning narxiga qo'shiladi. "Aksiz" so'zi fransuz tilidan kelib chiqqan bo'lib, "chopib tashlash, kesilgan" ma'nosini bildiradi. Bu soliq XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida Yevropa davlatlarida ma'muriy davlat apparatlari shakllanayotganda, bevosita va bilvosita soliqlar guruhi tashkil topa boshlagan. Bunda bilvosita soliqlardan aksizlar asosiy o'rin tutgan va u shahar darvozasidan chiqarilgan va kiritilgan mollardan bevosita 5% dan 25 % gacha undirilgan. O'zbekistonda esa bu soliq yangi tarkib topgan soliqlardan biri hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki aksiz solig'i-ijtimoiy zararli tovarlarni iste'mol qilishni ushlab turishga xizmat qiladi degan fikrlar ham mavjud. O'zbekistonda aksiz solig'iga katta rentabellikka ega bo'lgan tovarlar tortiladi. Aksiz solig'i o'z mohiyatiga ko'ra tovar bahosiga kiritiluvchi va oxirgi iste'molchi tomonidan to'lanadigan bilvosita soliqdir. Uning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati faqat taqsimot darajasiga qarab ifodalanadi va takomillashtiriladi. Aksiz solig'i O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan undiriladigan soliqlar to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan keyinchalik kiritilgan va respublika iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tishi bilan bog'liq o'zgarish va qo'shimchalarni hisobga olgan holda ilk marotaba 1992-yilda joriy etilgan edi. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga asosan aksiz solig'i bilvosita soliq ko'rinishida byudjetga undiriladigan, narxda va qo'shilgan qiymat solig'i bazasida hisobga olinadigan sof daromadning bir qismidir. Aksiz solig'i qo'shilgan qiymat solig'i bilan ma'lum bir o'xshashliklarga ega, lekin o'zining alohidalik, aniq tovarlar bilan bog'liqlik darajasi bilan ajralib turadi. Bilvosita soliqlar ko'p yillik tarixga ega. Temuriylar saltanati davrida g'aznani to'g'ri soliqlar, jumladan yer solig'i (xiroj), jon solig'i (juzya), salt xayvonlar yetkazib berish majburiyati (uloq) va ba'zi bir favqulotda soliqlar (ovorizot) kabi asosiy soliqlar hisoblanar edi. Temuriylar davrida bevosita soliqlar sifatida "tamg'a" yig'imi keng tarqalgan, bu yig'im asosan hunarmand va savdogarlardan olinar edi. Vaqt o'tgach aksiz solig'iga tortiladigan

bu tovarlar doirasi kengaydi. O'zbekistonda iqtisodiyotni isloh qilishning boshlang'ich bosqichlarida (1992-1994 yillar) soliq tizimi ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishlarga ega bo'lgan byudjetni shakllantirish masalalarini hal qilish uchun mo'ljallangan edi. 1993-yilda paxta uchun aksiz solig'i kiritildi. 1994-yilning oktabrida esa - chetdan keltiriladigan tamaki mahsulotlariga, 1995-yilning yanvaridan chetdan keltiriladigan alkogol mahsulotlarga aksiz solig'i ko'llanila boshladi. Iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida (1995-1997 yillar) O'zbekistonning soliq tizimi ma'lum darajada takomillashgan edi. Bir qator soliqlarning man qilingandan keyin aksizosti tovarlarning tarkibi kengaytirildi. Uning tarkibiga chetdan keltiriladigan alkogol va tamaki mahsulotlaridan tashqari, benzin, neft, tabiiy gaz kabilar kiritilganligi natijasida aksiz solig'ining davlat byudjeti daromadlari salmog'i 1995-yilda 27-foizni tashkil etdi va 1994-yilga nisbatan 2 foizga o'sish kuzatildi. 1996-yil 1-oktabrdan boshlab, O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan va uning hududiga chetdan keltiriladigan tamaki mahsulotlarini va spirtli ichimliklarni (pivodan tashqari) majburiy ravishda aksiz markalari bilan markalashning joriy etilishi hamda ularni aksiz markalarisiz sotishning ta'qiqlanishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 14-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi hududida tamaki mahsulotlariga va spirtli ichimliklarga aksiz markalarini joriy etish to'g'risida"gi 285-sonli qarori kabul qilingan. Aksiz markalarini qalbakilashtirganlik uchun, shuningdek, qalbaki aksiz markalarini sotganlik uchun O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonuniga muvofiq jinoiy javobgarlik choralari ko'llaniladi.

Xulosa va takliflar.

Aksiz solig'i ma'muriyatchiligini takomillashtirish bilan bog'liq masalalarni tahlil qilish asosida bir nechta xulosalar chiqarish mumkin: Aksiz solig'ini ma'muriyatchiligidagi asosiy muammolardan biri ham soliq to'lovchilar, ham soliq organlari uchun tartiblarning murakkabligi hisoblanadi. Jarayonlar va talablarni soddalashtirish muvofiqlikni oshirishga va ma'muriy yukni kamaytirishga olib keladi. Monitoring va ijro mexanizmlarini kuchaytirish soliq to'lashdan bo'yin tovlash va aksiz

to'lanadigan tovarlarning noqonuniy savdosini cheklashga yordam beradi. Ilg'or texnologiyalar va ma'lumotlar tahlilidan foydalanish soliq ma'muriyatchiligini yaxshilash va daromadlarni yig'ishni oshirish imkonini beradi. Soliq qonunlari va qoidalaridagi noaniqliklar soliq to'lovchilar uchun chalkashliklarni keltirib chiqarishi va nizolarga olib keladi. Aniq belgilangan soliq qoidalari samarali soliq boshqaruvi uchun zarurdir. Aksiz solig'ini samarali boshqarish uchun soliq organlari xodimlarining malakasini oshirish va malakasini oshirish zarur. Yaxshi tayyorlangan kadrlar murakkab soliq masalalarini hal qila oladi va soliqlarning adolatli va shaffof hisoblanishini ta'minlaydi. Ushbu xulosalar asosida aksiz solig'i ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflar taklif etiladi. Amaldagi aksiz solig'i to'g'risidagi qonunlar va me'yoriy hujjatlarni takomillashtirish va aniqlik kiritish yo'nalishlarini aniqlash uchun har tomonlama ko'rib chiqish. Soliq ma'muriyati imkoniyatlarini oshirish va soliqdan bo'yin tovlashni yanada samarali aniqlash uchun ilg'or texnologiyalar va ma'lumotlar tahlilini kuchaytirish. Soliq organlari xodimlarining malaka va bilimlarini oshirish uchun ularni muntazam ravishda o'qitish va salohiyatini oshirish dasturlarini tashkil etish. Yuqori xavfli sohalarga e'tiborni qaratish va qonunchilikka rioya qilishni yaxshilash uchun soliq tekshiruvlari va ularni amalga oshirishda tavakkalchilikka asoslangan yondashuvni ishlab chiqish. Soliq ma'muriyatchiligi masalalari bo'yicha soliq to'lovchilar o'z fikrlarini bildirish va o'z fikr-mulohazalarini bildirish uchun qayta aloqa mexanizmini yaratish. Ushbu takliflarni hayotga tatbiq etish orqali O'zbekistonda aksiz solig'i ma'muriyatchiligini takomillashtirish, daromadlarni samaraliroq yig'ish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini kamaytirish va soliq to'lovchilar o'rtasida qonunchilikni kuchaytirishga olib keladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси- Тошкент: Гафур Гулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.

Нормурзаев У. (2021). Анализ эффективности налоговых льгот и преференций в поддержке определенных секторов с целью дальнейшего повышения инвестиционной привлекательности в Узбекистане. *Economics and Education*, (6), 82–86. https://doi.org/10.55439/ECED/vol_iss6/a285

Нормурзаев, У. (2021). Пути эффективного использования налоговых льгот для поддержки предпринимателей. *Экономика и инновационные технологии*, (4), 355–362. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11954

Нормурзаев, У. (2023). Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси доирасида молия бозорининг долзарб муаммолари тадбиркорликни тенг рақобат шароитларини яратиш ҳамда яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш йўлари. Приоритетные направления, современные тенденции и перспективы развития финансового рынка, 88–89. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/financial-market-growth/article/view/19032>

Нормурзаев, У. (2023). Солиқ имтиёзлари бериш тартибини такомиллаштириш масалалари. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, 24(1), 334–339. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss1/a51

Нормурзаев, У. (2023). Яширин иқтисодиётни камайитиришда солиқ органларининг аҳамияти. *Iqtisodiy Taraqqiyot Va Tahlil*, 1(2), 215–221. Retrieved from <https://e-itt.uz/index.php/eitt/article/view/66>